

Микола ЛЬНИЦЬКИЙ

СЕРБСЬКІ СЮЖЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРНОЇ БАЛАДИ

В основу цієї статті лягла пісня-балада, записана від матері в 1977 р. й опублікована у збірці пісень з її голосу "Ой зацвіла черемшина" (Київ, 1981). Спершу – текст пісні:

Ішли женці жито жати
Та й забули серпи взяти.
Серпи взяли, хліб забули,
Які ж того женці були?
Як нажали по сніпочку,
То зломали по серпочку.
Ходить сербан по риночку,
За ним дівча у віночку:
"Ой сербане, сербаночку,
Возьми мене за жіночку".
"Зчаруй, дівко, брата свого,
Дістанеш ня молодого".
"Я не вмію чарувати,
Не навчила мене мати".
"Йди до саду вишневого,
Злапай їжа зеленого,
Посічи го дрібнесенько,
Зготуй його скоресенько.
Брат приїде із дороги
І закличе: "Сестро, води".
"На ти, братцю, того пива,
Що 'сь го не пив, як я жила".
А брат п'є і з коня летить:
"Вважай, сестро, в мене діти".
"Би 'м на діти уважала,
Чарів би 'ти не давала".
"Продай, сестро, коня мого,
Рятуй мене молодого".
"Не на то 'м тя чарувала,
Щоби я тя рятувала".
Нема брата, ні сербанця,
Пішло дівча за жебрачка,
Жебрак ходить, торбу носить,
Все за собов дівку водить [1, с. 18-19].

Відкинувши перших шість рядків як механічну контамінацію не зв'язаних між собою сюжетів, зупиняєшся перед запитанням: чому саме сербин намовляє дівчину отруїти брата? Та ж у середовищі, де побутувала пісня, навіть етнічну самоназву пер-

сонажа вказано не зовсім правильно: "сербан". Це спонукує до пошуків інших варіантів цього сюжету. Їх виявляється багато, зокрема зібраних у книзі "Балади. Кохання та дошлюбні взаємини" (Київ, 1987). Таке намовляння на отруєння звучить то з уст "верменяка", тобто вірменина, то "дворянини", а то й просто "козака". Отож, акцент тут не національний і навіть не соціальний, а передусім етичний.

А коли визнати пріоритетним саме етичний аспект цієї сюжетної колізії, то постає проблема мотивації отруєння брата та моральної науки, яка звідси випливає. Звернемо увагу, що цей сюжет побутував переважно у трьох місцевостях України – на півдні, зокрема на території сучасних Херсонської та Одеської областей, на Поділлі та на Буковині. Але перед українським фольклористом та істориком літератури Миколою Сумцовим, автором праці "Народні пісні про отруєння зміною отрутою", відкрився значно ширший ареал побутування цього сюжету. Хоч учений застерігав, що питання про походження циклу про отруєння брата сестрою – темне, він усе ж ладен був виводити його з давніх фантастичних казок, у яких "мати закохується у велетня, чудовисько, чаклуна чи просто сусідського царя, вбиває свого чоловіка і хоче звести зі світу сина, який переважно виявляється бунтарем і мстить потім матері та її коханцю" [2, с. 260]. М. Сумцов припускає, що цей мотив з казки проник у повість, зокрема у французький роман про Бову Королевича та його численні італійські паралелі, а відтак поширився серед інших народів. Казковий мотив міг, на думку дослідника, у Франції та Італії перерости у пісенний сюжет із заміною матері братом або сестрою і поширитися у цьому варіанті серед європейських народів паралельно з казковим варіантом про Бову Королевича.

Микола Сумцов, як і багато його сучасників-прибічників порівняльно-історичної школи в літературознавстві, поділяв ідею міграції сюжетів і відповідно до неї склав свою схему поширення пісень циклу про отруєння серед народів Європи. На його думку, цей сюжет виник спершу десь у Західній Європі, можливо, в Італії, в Україну проник різними шляхами, один з яких міг вести через Сербію (оскільки в багатьох варіантах пісні згадується сербин), а з України – в Росію, Литву і далі [2, с. 259, 260].

Такий погляд зводить мотив отруєння в українських баладних піснях винятково до міграційного. Тим часом в українських піснях він споріднений з іншими варіантами мотиву отруєння – матір'ю невістки або сина, дівчиною – зрадливого нареченого, що побутують у різних регіонах України. Усе це дає підставу твердити, що мотив отруєння міг бути не тільки мандрівним, а й мав ґрунт для самостійного виникнення і поширення на українських землях. Які ж аргументи можна навести для підтвердження цього припущення?

За твердженнями етнографів та фольклористів, в українському побуті довго зберігалися релікти матриархату, що, зокрема, засвідчує у своєму "Описі України" Гійом Левассер де Боплан. Він пише, що дівчина приходить до батьків парубка, якого кохає, і просить, аби їх син узяв її за дружину [3, с. 75]. Згодом така форма, очевидно, трансформувалася, що призвело до ускладнення родинних стосунків: дівчина не сама йшла сватати хлопця, а просила його засилати до неї старостів. І не раз на перешкоді їй ставав брат, якому – особливо при втраті дівчиною батька – належала вирішальна роль у сім'ї. Тому у багатьох варіантах мотиву отруєння парубок відповідає дівчині, що він посватав би її, але боїться брата, і радить його отруїти. Очевидно, подібна ситуація з тими чи іншими відмінностями була характерна для обставин родинного життя й інших слов'янських народів – поляків, чехів, словаків, сербів, – якщо варіанти цього сюжету фольклористи фіксують ще й досі.

Маємо переконливі свідчення, що пісня про сербина широко побутувала на Україні в першій половині XIX ст. У поемі Т. Шевченка "Перебендя", написаній у 1839 р., старий кобзар співає (виділення наші. – *М.І.*)

З дівчатами на вигоні –
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками –
Сербина, Шинкарку ... [4, с. 45]

Вперше пісня була опублікована у збірнику М. Максимовича "Украинские народные песни" (Москва, 1834), трохи згодом – у журналі "Časopis českého Museum" (Прага, 1841, № 1). Посилаючи текст чеському вченому П.Й. Шафарикові для публікації, український письменник І. Вагилевич зазначав, що слово "сербин" у пісні не треба розуміти буквально, бо сербинами іноді називають себе бойки [5, с. 15] – етнічна група українців у Карпатах. Але якби походження пісні було пов'язане тільки з Бойківщиною, то вона навряд чи набула б такого поширення у всій Україні.

Характерно, що наш варіант, повторюючи в головних рисах спільні перипетії сюжету, відрізняється від інших, так би мовити, матеріалом для приготування отрути: у більшості випадків її готують з гадюки, яку підвішують до гілля дерева, щоб отрута стікала в посудину з водою, пивом або вином. У нашому варіанті отрута приготовлена з посіченого зеленого їжака (цікаво, чи такий трунок справді мав бути отруйний, чи це просто умовний знак отрути? Втім, отрута в пісні могла бути із зілля (як у повсюдно відомій пісні "Ой ни ходи, Грицю..."), могла міститися у пшеничному чи вівсяному пирозі тощо.

В українській баладній пісенності поширений також цикл сюжетів про те, що брат продає сестру "турчинові". Цей сюжет відбиває інший аспект родинних стосунків в українському середовищі давніх часів, що характеризують залежність дівчини від брата. Про цей цикл згадуємо тому, що він допомагає ближче підійти до з'ясування ситуації з "сербином".

Популярність як першої, так і другої сюжетних ситуацій наводить на думку, що "сербин" і "турчин" не означають насправді не тільки представника конкретної національності і навіть чужоземця взагалі, а вказують на "чужий рід", до якого дівчина приходить після весілля. Це поняття чужого роду майже ідентичне з поняттям "чужини" ("Тобі 'м, сину, рада, бо 'сь моя дитина, Невістці 'м не рада, бо чужа чужина" [1, с. 32] – з пісні, записаної від матері). Таке розмежування було характерне для багатьох народів – згадаймо трагедії Ромео і Джульєтти у Шекспіра, Івана і Марічки в "Тінях забутих предків" Михайла Коцюбинського. До того ж у давні часи був звичай, зумовлений, мабуть, потребою оновлення крові, брати дружин не зі свого роду-племени, а дівчат віддавати на "чужину".

Отже, "продаж" сестри можна трактувати як укладання шлюбної угоди. Як відзначає український фольклорист С. Мишанич, "рідний брат молоді в момент "продажу" сестри родові молодого порівнюється з найлютішим ворогом в системі негативних персонажів усної народної творчості – з татариним чи турком. А прихід молодого з почетом до хати молоді часто зіставляється з нашестям турків і татар" [6, с. 12].

Враховуючи архаїчність обрядового фольклорного циклу, можна стверджувати, що сюжетні колізії з отруєнням брата мали ґрунт для свого виникнення у місцевих обставинах і переважно відбивають ці обставини. То чому ж у такому разі в цьому сюжеті найчастіше фігурує саме "сербин"? Гадаю, тут маємо справу з

процесом десимволізації баладного циклу, переведенням символу в конкретні історичні та побутові обставини. Це явище відзначив І. Франко з приводу свого запису весільної пісні "Журю я ся, журю, як вечір, так рано": "Від 9 вірша починається вояцька добавка далеко меншої стійності поетичної" [7, с. 402] (Тут зазначимо, що автор статті записав від матері цю пісню без "вояцької добавки" із первісним обрядово-символічним закінченням).

Можна припустити, що з Сербії в Україну прийшов і сербський варіант сюжету про отруєння сестрою брата. А прийти він міг разом з міграцією на українські землі сербів, яка, починаючи ще за часів Київської Русі, набула більш масового характеру в XVI–XVIII ст. (сербі у козацькому війську, сербські відділи в народно-визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, з одного боку, і створення т. зв. Нової Сербії у 1752 р. Катериною II на півдні України супроти Запоріжжя – з другого).

Як зазначалося, записи сюжету про отруєння брата за намовою "сербина" були зроблені переважно в трьох регіонах – на півдні України (Херсонщина, Одещина), на Поділлі та в Карпатах, зокрема на Буковині. Ці регіони більш-менш "накладаються" на місця проживання сербів, які переселилися сюди в різний час. Полишивши південь України, де сербські поселення були особливо численними, чимало слідів проживання сербів досі знаходимо у назвах населених пунктів по всій Україні: с. Серби (тепер Гнатівка) з XVI ст. (Вінницька обл.); с. Сербинівка з XVI ст. (Хмельницька обл.); с. Серби з XVII ст. (Житомирська обл.); с. Сербичани з XVII ст. (Чернівецька обл.) та ін. з цього й пізніших часів аж до XIX ст.

Проживання сербського населення серед українського етносу, поступове злиття з ним, викликали накладання деяких сюжетних ситуацій пісень, які принесли з собою мігранти, на український ґрунт без їх кардинального переосмислення і припасування всіх деталей до реалій тутешнього життя, що переконливо показав І. Франко у своєму аналізі балади "Іван і Мар'яна", сюжетом якої є зрада жінки свого чоловіка, втеча з турком і помста чоловіка за зраду. Франко пише: "... тут маємо такі риси, що не відповідали ніколи нашій дійсності. Наша історія знає турецькі напади на південно-східну Галичину в XV і XVI в., знає татарські напади в XVI–XVIII в. <...> У нашій пісні, однак, бачимо зовсім не те. Про напад тут немає ані мови; турчин приїздить до Івана як знайомий до знайомого, чи, краще, як пан до підданого. Він хоче купити у нього жінку, яка сподобалась йому, і тільки в таких разі, коли б Іван не хотів продати жінки, грозить йому бійкою. Таких відносин у нас ніколи не було. <...> Такі відносини – маємо на це величезну масу свідочств – були в XV–XVII ст. у Сербії, в Болгарії, але не у нас" [8, с. 62–63]. Франко робить висновок, що пісня була до нас занесена з цих країв, на підтвердження чого наводить цілу низку сербських та болгарських паралелей.

У нашому випадку з сюжетом про отруєння брата не маємо таких виразних ознак перенесення узору на нове полотно. Тут сюжет міг бути або ґрунтовно перероблений, або контамінований з тутешнім, оскільки свідченням "запозичення" є хіба що персонаж "сербин" у більшості варіантів пісні, що міг узяти на себе роль "чужого роду".

Мотив помсти тут також інший – морально-дидактичний, незалежний від того, хто намовляв дівчину на отруєння брата: "чужий" сербин чи "свій" козак. Дівчина-отруйниця у більшості варіантів пісні виходить заміж за жебрака, носить торбу, спокутуючи свій гріх чи то за Божим покаранням чи за докорами власного сумління (згадаймо величезну торбу з гріхами в легендах про Марка Проклятого).

Та якими б не були шляхи переплетення мотивів наших пісень, видозмін їх сюжетів у новому етнокультурному середовищі, вони переконливо засвідчують діалог української та сербської культур, який має давню традицію.

1. Ой зацвіла черемшина. Народні пісні з голосу Ганни Ільницької.– К., 1981.
2. Сумцов Н. Народные песни об отравлении змеиным ядом // Киевская старина.– 1893.– Т. 43.
3. Боплан де Гійом Лавассер. Опис України ...– К., 1960.
4. Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.– К., 1990.– Т. 1.
5. Шалата М. Народними піснями зачарований // Народні пісні в записах Івана Вагилевича.– К., 1983.
6. Мишанич С. Сучасне життя української народної балади в Карпатах // 3 гір Карпатських. Українські народні пісні-балади.– Ужгород, 1981.
7. Народні пісні в записах Івана Франка.– Львів, 1966.
8. Франко І. Збір. творів: У 50 т.– К., 1984.– Т. 42.

Mykola ILNYTSKIY
SERBIAN PLOTS OF UKRAINIAN FOLKLORE BALLAD

The subject of this report is the comparative analysis of different versions of a Ukrainian folk ballad-song about "Serbyn" (Serbian). One among them is recorded from the voice of the author's mother in 1977 (published in 1981), other ones are taken from the books of Ukrainian ballads. The common motif of these songs is the poisoning of a brother by his sister for the sake of her marring "Serbyn". The song about "Serbyn" is one of the aspects of the Ukrainian-Serbian cultural dialogue.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.98